

सामाजिक उद्योजकता : सामाजिक परिवर्तनाचे उद्योन्मुख साधन

डॉ. मोरे भीमराव पांडुरंग¹, पाचपुते पौर्णिमा तुकाराम²

¹मार्गदर्शक, विद्या प्रतिष्ठानचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बारामती, जिल्हा, पुणे.

²संशोधक, अण्णासाहेब मगर कॉलेज, हडपसर, पुणे.

Corresponding Author – डॉ. मोरे भीमराव पांडुरंग

DOI - 10.5281/zenodo.17970898

घोषवारा :

गत दोन दशकांत भारतासह जगभरात दारिद्र्य, बेरोजगारी, लैंगिक असमानता, सामाजिक बहिष्करण, पर्यावरणीय संकट अशा समस्यांचे प्रमाण वाढले आहे. पारंपरिक शासनव्यवस्था, कल्याणकारी योजना किंवा नफा-केंद्रित उद्योग या समस्या पूर्णपणे सोडवू शकले नाहीत. अशा पार्श्वभूमीवर सामाजिक उद्योजकता हा अभिनव विकास पर्याय उदयास आला आहे. सामाजिक उद्योजक आर्थिक साधनांचा वापर करून शाश्वत, सहभागात्मक व समुदायाभिमुख उपाय निर्माण करतात. प्रस्तुत संशोधनात सामाजिक उद्योजकतेची संकल्पना, वैशिष्ट्ये, सिद्धांत, धोरणात्मक चौकट, विकासातील योगदान, आव्हाने व भावी दिशा यांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. निष्कर्षानुसार सामाजिक उद्योजकता ही सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन असून तिच्या वाढीसाठी वित्तपुरवठा, धोरणात्मक मान्यता, संशोधन, प्रशिक्षण व सामाजिक जागरूकता आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स: सामाजिक उद्योजकता, शाश्वत विकास, सामाजिक परिवर्तन, नवोपक्रम, समावेशन, समुदाय सक्षमीकरण.

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानक्रांती व अर्थसुधारणामुळे आर्थिक संधी वाढल्या असल्या तरी विकासातील विषमता कमी झाली नाही. ग्रामीण भागातील पिछाडलेपणा, आरोग्य-शिक्षणातील तफावत, महिला-आदिवासी-दलिततांचे सामाजिक भेद, पर्यावरणीय हानी, अपंग व्यक्तींचे रोजगारापासून वंचितीकरण अशी अनेक आव्हाने कायम आहेत. पारंपरिक व्यवसाय मॉडेल नफ्यावर आधारित असल्यामुळे सामाजिक जबाबदारी दुय्यम राहते; तर स्वयंसेवी संस्था अनुदानावर अवलंबून असल्यामुळे

शाश्वतता धोक्यात येते. या दोन टोकांमधील तफावत दूर करणारी संकल्पना म्हणजे सामाजिक उद्योजकता.

सामाजिक उद्योजक समाजाच्या समस्या ओळखून त्या सोडवण्यासाठी नाविन्यपूर्ण, बाजाराधारित, स्वयंपूर्ण, नैतिक आणि समुदायकेंद्रित उपक्रम उभारतात. त्यामुळे सामाजिक उद्योजकता ही आर्थिक विकासासोबतच सामाजिक न्याय व मानवी विकासाचे मूल्य मान्य करणारी तत्त्वप्रणाली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. सामाजिक उद्योजकतेची संकल्पना, व्याख्या व वैशिष्ट्ये समजावून सांगणे.

2. सामाजिक उद्योजकतेची गरज व सामाजिक-आर्थिक विकासातील भूमिका विश्लेषित करणे.
3. भारतातील सामाजिक उद्योजकीय परिसंस्था, धोरणे व संस्थात्मक सहकार्याचा अभ्यास करणे.
4. या क्षेत्रातील प्रमुख आव्हाने, संधी व भावी संशोधन दिशा अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन दुय्यम स्रोतांवर आधारित संकल्पनात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आहे. संबंधित संशोधन लेख, पुस्तके, सरकारी अहवाल, धोरण दस्तऐवज, वार्षिक सर्वेक्षणे, वेबसाइट्स, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे दस्तऐवज व केस स्टडीज यांचा संदर्भ घेतला आहे. संपूर्ण विश्लेषण गुणात्मक पद्धतीने सादर केले आहे.

सामाजिक उद्योजकतेची संकल्पना व अर्थ:

‘Social’ म्हणजे समाजाशी संबंधित तर ‘Entrepreneurship’ म्हणजे उद्यमशीलता, नवोपक्रम, जोखीम स्वीकारणे व संसाधन व्यवस्थापन. त्यामुळे सामाजिक उद्योजकता म्हणजे सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी उद्यमशील, नाविन्यपूर्ण व आर्थिकदृष्ट्या शाश्वत उपाययोजना निर्माण करण्याची प्रक्रिया.

प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ Dees (2001) यांच्या मते, सामाजिक उद्योजक “सामाजिक बदलाचे वाहक” असतात. ते समस्यांच्या मुळाशी जाऊन दीर्घकालीन उपाय शोधतात. या उद्योजकांचे उद्दिष्ट नफा नसून सामाजिक मूल्य निर्मिती असते.

सामाजिक उद्योजकतेची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

१. सामाजिक ध्येयावर आधारित उपक्रम:

सामाजिक उद्यमाचे प्राथमिक उद्दिष्ट नफा नसून सामाजिक मूल्यनिर्मिती असते. उपक्रमाची सुरुवात समाजातील समस्या—जसे दारिद्र्य, आरोग्य, शिक्षण, लैंगिक असमानता, पर्यावरणीय संकट—ओळखून केली जाते. या ध्येयाभोवती संस्थेची योजना, निर्णय, उत्पादन, विपणन, वित्तीय गुंतवणूक आणि मानवी संसाधन व्यवस्थापन रचले जाते. त्यामुळे सामाजिक उद्योजकतेचा विकास हा ध्येयकेंद्रित व मूल्य-आधारित असतो.

२. नवोपक्रम व सर्जनशीलता:

सामाजिक उद्योजक पारंपरिक पद्धतींना पर्याय शोधतात. ते नवीन तंत्रज्ञान, व्यवसाय मॉडेल, वितरण पद्धती, कल्पना किंवा प्रक्रिया वापरून सामाजिक समस्या सोडवतात.

उदा. ग्रामीण भागात सौर उर्जेद्वारे वीजपुरवठा, ई-हेल्थ सेवा, कमी खर्चात शिक्षण ॲप्स, रिसायकलिंगद्वारे उपजीविका निर्माण.

हा नवोपक्रम समाजपरिस्थितीनुसार लवचिक, परवडणारा आणि स्थानिक गरजांशी सुसंगत असतो.

३. स्वयंपूर्ण व टिकाऊ आर्थिक मॉडेल:

सामाजिक उद्यम एकदा सुरू झाल्यानंतर कायम अनुदानांवर अवलंबून राहत नाही. त्याचे उत्पन्न विक्री, सेवा शुल्क, सदस्यता, सहकार्य, बाजारातील मागणी यांवर आधारित असते.

यामुळे संस्था दीर्घकाळ टिकते, विस्तारते आणि आर्थिक चढउतारांना सामोरे जाऊ शकते. स्वयंपूर्णता संस्थेला स्वतंत्र निर्णयक्षमता, नवोपक्रमातील गुंतवणूक आणि जबाबदारी प्रदान करते.

४. समुदाय सहभाग व स्थानिक नेतृत्व:

सामाजिक उद्यम समाजासाठी नसून समाजासोबत काम करते. समस्या ओळखण्यापासून उपाययोजना, संसाधन व्यवस्थापन, निर्णयप्रक्रिया, मूल्यांकन—all मध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग असतो.

यामुळे:

- स्थानिक गरजा योग्यरीत्या लक्षात घेतल्या जातात
 - लोकांना मालकीची भावना निर्माण होते
 - दीर्घकालीन परिणाम अधिक प्रभावी होतो.
- समुदायातील नेतृत्व विकसित झाल्यास बदल अधिक भक्कम आणि टिकाऊ ठरतो.

५. नैतिक, पारदर्शक आणि जबाबदार शासन:

सामाजिक उद्यम समाजाशी निगडित असल्यामुळे त्याला उत्तरदायित्व आणि विश्वासाहता आवश्यक असते.

यासाठी:

- आर्थिक व्यवहारांचे पारदर्शक लेखापरीक्षण
 - सहभागींचे अधिकार व माहिती उपलब्धता
 - सामाजिक आणि पर्यावरणीय नैतिक मानदंडांचे पालन
 - भ्रष्टाचारविरहित व्यवस्थापन
- अशा शासनपद्धतीमुळे गुंतवणूकदार, समुदाय, कर्मचारी व सरकार यांचा विश्वास वाढतो.

६. स्केलेबिलिटी व पुनरुत्पादकता:

सामाजिक उद्योजकतेचा उद्देश फक्त एका गटापुरता मर्यादित नसून मोठ्या प्रमाणात परिणाम साधणे असतो.

स्केलेबिलिटी म्हणजे—उपक्रम मोठ्या भौगोलिक क्षेत्रात, विविध समुदायांत किंवा अधिक लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचू शकणे.

पुनरुत्पादकता म्हणजे—तोच मॉडेल इतर ठिकाणी, परिस्थितीनुसार बदल करून यशस्वीपणे लागू करता येणे.

यामुळे सामाजिक नवोपक्रम राष्ट्रीय किंवा जागतिक स्तरावर प्रभावी ठरतो.

७. सामाजिक प्रभाव मोजमापावर भर:

नफ्यावर आधारित उद्योग आर्थिक नफ्याचे मोजमाप करतात; परंतु सामाजिक उद्यम सामाजिक बदल किती घडला? हे तपासते—

उदा.

- किती लोकांचे उत्पन्न वाढले?
- शिक्षण/आरोग्याची उपलब्धता किती सुधारली?
- महिलांचे निर्णयाधिकार किती वाढले?
- पर्यावरणीय परिणाम किती सकारात्मक?

यासाठी Social Return on Investment (SROI), Impact Assessment, Monitoring Indicators यांसारख्या पद्धती वापरल्या जातात.

यामुळे संस्था जबाबदार, परिणामाभिमुख आणि सुधारकेंद्रित राहते.

८. सामाजिक उद्योजकतेचा विकासातील योगदान:

- १) दारिद्र्य निर्मूलन – सूक्ष्म वित्त, स्वयंसहायता गट, कौशल्य प्रशिक्षण
- २) रोजगार निर्मिती – ग्रामीण उद्योग, ई-कॉमर्स, सेवा क्षेत्रात संधी
- ३) शिक्षण विस्तार – परवडणारी शाळा मॉडेल्स, डिजिटल शिक्षण
- ४) आरोग्यसेवा उपलब्धता – मोबाईल क्लिनिक, कमी किमतीची औषधे
- ५) महिला सक्षमीकरण – उद्यम प्रशिक्षण, उत्पादन गट, आर्थिक स्वावलंबन

- ६) पर्यावरण संरक्षण – अक्षय ऊर्जा, कचरा व्यवस्थापन, हरित उद्योग
७) समावेशी विकास – वंचित, दिव्यांग, आदिवासी समाजाचा मुख्य प्रवाहात समावेश

अशाप्रकारे सामाजिक उद्योजकता शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यास प्रभावी ठरते.

भारतातील सामाजिक उद्योजकतेचे चित्र:

भारत विविध सामाजिक समस्यांनी ग्रस्त असल्याने या क्षेत्रात प्रचंड संधी उपलब्ध आहेत. सरकार, खासगी क्षेत्र, विद्यापीठे, CSR व स्टार्टअप परिसंस्था सामाजिक उद्यमांना पाठबळ देत आहेत.

महत्त्वाचे धोरण/उपक्रम:

- Social Stock Exchange (SSE) – सामाजिक संस्थांना भांडवल उभारणीची संधी
- Start-up India, Stand-up India – उद्योजकांसाठी प्रोत्साहन
- CSR अधिनियम 2013 – उद्योगांकडून सामाजिक गुंतवणूक
- आयआयटी, आयआयएम इन्क्युबेशन सेंटर्स – सामाजिक स्टार्टअप्सना मार्गदर्शन

प्रेरणादायी केस स्टडीज (भारत):

1. SELCO Solar, कर्नाटक – ग्रामीण वंचित कुटुंबांना परवडणारी सौर ऊर्जा
2. अक्षय पात्र फाउंडेशन – शालेय पोषण आहारातून शिक्षणवृद्धी
3. Goonj संस्था – पुनर्वापराच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास
4. Lijjat Papad – महिलांचे सहकारी उद्यम, आर्थिक स्वातंत्र्याचे उदाहरण

ही उदाहरणे दर्शवितात की सामाजिक उद्यमांमध्ये नवोपक्रम + सामाजिक दायित्व + आर्थिक टिकाव यांचा संतुलित संगम असतो.

सामाजिक उद्योजकतेसमोरील आव्हाने:

- वित्तपुरवठा आणि गुंतवणूक उपलब्धतेची कमतरता
- परिणाम मोजण्यासाठी एकसमान मापन प्रणालीचा अभाव
- धोरणात्मक अस्पष्टता व नोंदणी प्रकारांतील अडचणी
- कुशल मानव संसाधन टिकविण्याचे आव्हान
- सामाजिक उद्योजकतेबद्दल अल्प जागरूकता
- ग्रामीण क्षेत्रातील तांत्रिक व डिजिटल पायाभूत मर्यादा

या अडचणी दूर न झाल्यास सामाजिक उद्यमांचा विस्तार मर्यादित राहू शकतो.

धोरणात्मक शिफारशी:

- सामाजिक उद्योजकांसाठी स्वतंत्र कायदेशीर मान्यता व नियमन
- बँका, एनबीएफसी, स्टार्टअप फंडांकडून सहज कर्जपुरवठा
- विद्यापीठांमध्ये सामाजिक नवोपक्रम अभ्यासक्रम व संशोधन केंद्रे
- सार्वजनिक-खासगी-समुदाय भागीदारीचा विस्तार
- परिणाममापनासाठी सोपी, मानकीकृत पद्धती
- युवक, महिला व ग्रामीण समुदायांना प्रोत्साहन योजना.

निष्कर्ष:

सामाजिक उद्योजकता ही केवळ व्यवसाय नाही तर सामाजिक क्रांती आहे. ती नफ्याला सामाजिक मूल्याखाली ठेवते आणि समुदायाच्या सहभागातून समस्यांचे मुळापासून निराकरण करते. आर्थिक विकासासोबतच समानता, न्याय, पर्यावरण संरक्षण व मानवी प्रतिष्ठा जपणारा विकास साधण्यासाठी सामाजिक उद्योजकता अत्यावश्यक आहे. भारताने या क्षेत्राला धोरणात्मक प्राधान्य दिल्यास रोजगार, शिक्षण, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण विकास व शाश्वतता यामध्ये मोठी प्रगती साधता येईल.

संदर्भ सूची :

- 1) Dees, J. G. (2001). The meaning of social entrepreneurship. Kauffman Foundation.
- 2) Bornstein, D., & Davis, S. (2010). Social entrepreneurship: What everyone needs to know. Oxford University Press.
- 3) Yunus, M. (2010). Building social business. Public Affairs.
- 4) Nicholls, A. (2011). Social entrepreneurship and social innovation. Journal of Social Entrepreneurship, 2(1), 1–21.
- 5) Mair, J., & Marti, I. (2006). Social entrepreneurship research. Journal of World Business, 41(1), 36–44.